

TEORIJA NARODNOG SUVERENITETA I NJEN ZNAČAJ THEORY OF POPULAR SOVEREIGNTY AND ITS SIGNIFICANCE

Edin Djedović

Sažetak:

Misao o suverenoj vlasti koja je neograničena, nezavisna, nedjeljiva i najviša poslužila je kroz historiju kako za razne teorijske rasprave o toj temi, tako i za praktično opravdanje vlasti u političkoj zajednici. Srednjovjekovni apsolutistički monarsi su suverenitet svoje vlasti izvodili iz božije volje. Ogromno civilizacijsko dostignuće je predstavljala pobjeda ideje o političkom narodu, odnosno građanima određene države kao izvornim nosiocima suverene vlasti koju je Društvenim ugovorom utemeljio Žan Žak Ruso. Rusoovo učenje negira ranija monarhijsko – apsolutistička i teokratska shvatanja suvereniteta stavljajući u prvi plan narod koji je sklapajući sa svojim vladarima društveni ugovor postao nosilac suverene vlasti. Temelj današnjeg pozitivno – pravnog ustavnog uređenja demokratskih društava čine upravo apstraktni građani kao jednakopravni članovi političke zajednice jednog društva.

Ključne riječi: narodni suverenitet, društveni ugovor, građani, ustav.

Summary:

The thought of a sovereign government that is unlimited, independent, indivisible and the highest has served through the history, for the various theoretic discussions about that topic and also for the practical justification of the government in a political community. Medieval absolutistic monarchs derieved the sovereignty of their government from the God`s will. Huge civilizational achievement represented the victory of idea of political people, i.e. the citizens of the particular state as the original holders of the sovereign government, which Jean Jacques Rousseau established with the Social Contract. Rousseau`s learning denies early absolutistic – imperial and

theoretical understanding of the sovereignty, putting people into the foreground, which with the signing of the social agreement with its rulers became a carrier of the sovereign government. The foundation of today`s positive – legal constitutional order of democratic societies make abstract citizens as an equal members of political community of one society.

Key words: popular sovereignty, social contract, citizens, constitut

1. Uvodno o pojmu suvereniteta

Riječ suverenost ili suverenitet (engl. sovereignty, njem. Souveranitat, franc. souverainete) potiče od latinskog pridjeva superanus koji u prevodu glasi najviši ili vrhovni.¹ Najopštije rečeno, ovaj pojam se upotrebljava kada označavamo subjekta koji na određenoj teritoriji ima najvišu i nedjeljivu vlast, nad čijom vlašću nema druge vlasti. On je nezavisan od drugih subjekata, a svi drugi subjekti su zavisni od njega, njegova vlast je neograničena, nezavisna, nedjeljiva i najviša.

Kratka lingvistička definicija ovoga pojma kaže da je suveren „neograničeni gospodar ili samodržac.“²

Ustvrditi za neku silu da je suverena znači ustvrditi da ona u sebi ne sadrži ograničenja ni granice osim onih koje sama postavi. Ona je apsolutna.³ Suverenitet podrazumijeva hijerarhijski i organizacijski dobro ustrojen poredak, na čijem vrhu se nalazi suveren. „Suverenitet, iako se njegovo značenje mijenjalo tokom istorije, također ima nepromijenjeno, izvorno značenje – vrhovna vlast na određenoj teritoriji“⁴

Suverenitet je upravo zbog svog značaja u političkoj zajednici zaokupljao još antičke filozofe. Poimanje suvereniteta se mijenjalo kroz vijekove, ali nije gubilo na svom značaju. Ovaj rad upravo prati evoluciju shvatanja suvereniteta kroz vijekove i testira tezu o narodnom suverenitetu kao osnovu funkcionisanja modernih političkih zajednica.

---

¹ „Leksikon temeljnih pojmova politike – ABC demokracije“, Sarajevo 1994. godine, str. 96

² Milan Vujaklija, *Leksikon stranih reči i izraza*, „Prosveta“, Beograd 1980. godine, str. 880

³ Bruno Bernardi, *Demokratija*, preveo i preradio Tarik Haverić, „Rabic“, Sarajevo 2003. godine str. 27

⁴ *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, source <http://plato.stanford.edu/entries/sovereignty>, date 03.05.2009.

2. Najranija shvatanja o suverenitetu

Još se i prije nove ere, u doba robovlasništva pojavljaju neka promišljanja o nosiocima vlasti i društvenom uređenju. O takvim pitanjima je promišljao i pisao *Aristotel* (384-322 p.n.e).

Tako on u sklopu razmatranja o vrstama demokratije smatra da „peta vrsta demokratije je ona u kojoj je sve ostalo isto, samo što vrhovna vlast pripada mnoštvu, a ne zakonu. To se događa kada najvišu snagu imaju odredbe mnoštva, a ne sam zakon. To uzrokuju demagozi. Jer u državama u kojima narod vlada prema zakonu nema demagoga, nego su najbolji među građanima na čelu. A ondje gdje zakoni nemaju vrhovnu vlast, javljaju se demagozi (...) Moglo bi se s razlogom misliti da se takvoj demokratiji može prigovoriti kako uopšte i nije ustavno uređenje. Jer ondje gdje ne vladaju zakoni, nema ustavnog uređenja.“⁵

Iz ovakvih stavova možemo izvući mišljenje da je Aristotel smatrao da zajednicom trebaju vladati zakoni, odnosno ljudi na osnovu zakona. Njegovo mišljenje o vladavini zakona danas možemo razumjeti kao preteču razumijevanja savremene demokratije.

3. Srednjovjekovne teorije

U srednjem vijeku, u vrijeme stvaranja apsolutne monarhije, izvorište najviše vlasti u državi je tumačeno teokratskom teorijom, koja je polazila od pretpostavke da je svaka vlast božanskog porijekla. Međutim, Bog nije stvorio samo vlast kao takvu, nego je odredio i nosioce te vlasti. Dakle, prema ovoj teoriji i vlast i njeni neposredni izvršioци su izraz Božije volje, te se i očekuje apsolutna pokornost svih podanika toj vlasti. Na takvoj je „podlozi“ monarh ukidao partikularizam sitnih feudalaca, te je svoju apsolutnu vlast označavao pojmom suverenosti, dajući time do znanja svim svojim podanicima da su mu podređeni. Ta koncepcija bila je, primjerice, prihvaćena kao službena teorija francuske apsolutne monarhije od XVI do XVIII stoljeća.⁶

No, bilo bi pogrešno vjerovati da je ova teorija o suverenosti državne vlasti nastala u srednjem vijeku samo zbog države i opravdanja njene vlasti. Upravo obrnuto, teorija o suverenosti je prvobitno nastala među misliocima rimokatoličke crkve, i to ne zbog podrške državi, već crkvi.⁷ Crkvena doktrina je rimskog Papu smatrala najvišim autoritetom na zemlji, kako duhovnim tako i svjetovnim.

⁵ Bruno Bernardi, *Demokratija...*, str. 152 i 153

⁶ Smiljko Sokol - Branko Smerdel, *Ustavno pravo*, „Informator“ Zagreb 1998. godina, str. 127

⁷ R.D. Lukić; B.P. Košutić; D.M.Mitrović, *Uvod u pravo*, „Javno pred.. sl. list SRJ“ Beograd 2002. god. str. 67

Sam odnos između crkvenih ideologa i svjetovne monarhove vlasti je bio dvojak. U trenucima kada su dolazili u sukob sa svjetovnom vlasti, crkveni ideolozi su prirodno pravo tumačili u duhu narodne suverenosti, cilj prava su sagledavali u opštem dobru, te zajedno sa Božijom voljom kreirali okvir vladareve vlasti. Iz toga su izvodili zaključak da i narod i crkva imaju sva prava da traže povlačenje ili uklanjanje vladara sa vlasti ukoliko ne vlada po prirodnom ili Božijem zakonu. Međutim, kada bi se odnosi duhovne i svjetovne vlasti poboljšavali, i kada su obje nalazile interesa u uzajamnoj saradnji, teologija se služila drugačijom argumentacijom, nastojeći da monarhijski oblik vladavine prikaže u svjetlu odgovarajućih prirodnopravnih postulata.⁸ Crkvena ideologija je time ideju narodnog suvereniteta više koristila za svoje konkretne potrebe u borbi protiv svjetovne vlasti, nego za dobrobit i u korist samog naroda.

U sklopu teokratske teorije vrlo rano se pojavila i njena demokratska varijanta. Nju je, kao teoriju posrednog božanskog prava prvi oblikovao *Toma Akvinski* (1227.-1274.). Naime, on je utvrdio a što je i danas zvaničan stav Katoličke crkve, da je Bog stvorio vlast kako bi ljudi prvenstveno živili u miru, ali ljudi sami odlučuju o nosiocima te vlasti. To znači da posredstvom Božije volje, vlast ipak pripada narodu, što je shvaćeno kao polazište i temelj kasnijeg oblikovanja (demokratske) teorije narodnog suvereniteta.

Potpunije određenje pojma suvereniteta je dao *Žan Bodin* (*Jean Bodin*, 1530.-1596.) i to u poznatom djelu „Šest knjiga o republici“. Bodin je zagovornik monarhijskog suvereniteta, kada kaže „suverenitet je suverenost vladara“.⁹ Po njemu suverenost pripada vladaru i on je najprije definiše negativno tj. kao najvišu i nezavisnu vlast spolja i iznutra. To je apsolutna i ničim ograničena vlast, ali dolazi od Boga i ograničena je božijim zakonima.¹⁰ „Što se tiče božanskih i prirodnih zakona svi vladari na zemlji su im potčinjeni, i ne stoji u njihovoj moći da ih prekrše, ako ne žele da uvrede Boga, da zarate s onim pred čijom veličinom svi monarsi na svetu treba da saviju glavu u punom strahu i poštovanju“¹¹ smatra Bodin. Onaj vladar koji se drži određenih ograničenja i poštuje prije svega božanski prirodni zakon, a posebno, koji ne razara porodicu, ne donosi nelegalne naredbe u vezi sa svojinom svojih podanika i ne krši svoja obećanja može biti vladar, naprotiv svi oni koji ne zadovoljavaju navedene uslove su tirani.

---

⁸ Fuad Muhić, *Teorija države i prava*, „Magistrat“, Sarajevo 2002. godine, str. 195.

⁹ *Jean Bodin*, citiran prema: Franc Nojman, *Vladavina prava*, „Filip Višnjić“, Beograd 2002. godine str. 101

¹⁰ *Jean Bodin*, citiran prema: Radomir D. Lukić, *Teorija države i prava*, „Savremena administracija“, Beograd 1963. godine, str. 97

¹¹ Radomir D. Lukić, *Istorija političkih i pravnih teorija*, „Zavod za udžbenike i nastavna sredstva BIGZ“, Beograd 1995. godine, str. 371

Boden se bavio i pozitivnom stranom suverenosti tj. njenom sadržinom. On je naime tvrdio da vladareva suverenost podrazumijeva mogućnost potpuno slobodnog donošenja zakona, odlučivanja o ratu i miru, imenovanje oficira, vršenja pravosudnih funkcija, kovanja novca, raspisivanje poreza i sl.

Također je smatrao da monarh kao suveren ne može biti vezan zakonima koje on sam donosi, jer on zakone donosi bez saglasnosti niti višeg, ravnog ili čak koga nižeg od sebe. U protivnom bi u prvom slučaju bio podanik, u drugom ravnopravni sudionik u vlasti, a u trećem on ne bi bio suveren.

4. Oblikovanje i razvoj teorije o narodnom suverenitetu

Škola prirodnog prava tokom XVI i XVII, kao i humanistička filozofija tokom XVIII vijeka smatraju, nasuprot teoriji o božanskom porijeklu vladavine, da se svi ljudi rađaju jednaki i slobodni, te da su se u početku svi nalazili u prirodnom stanju pune slobode. Tek su nakon toga početnog stanja, a radi organizovanja života u zajednici, ljudi neka svoja prava prenijeli na određenu grupu ljudi koja će im garantovati slobodu, sigurnost, javni red i sl. Narodi su sa svojim vladarima sklopili *društveni ugovor*.

Jedan od prvih mislilaca koji je tvrdio da je narod, a ne monarh nosilac suvereniteta je *Johan Altuzije* (1557.-1638.). On se protivi tadašnjoj ulozi i svemoći vladara i „postulira postojanje isključivog nosioca suvereniteta, a to je umjesto vladara narod.“¹²

„To implicira utemeljivanje države na društvenom ugovoru kojim je suveren primarno determinisan i koji je praćen drugim ugovorom o podvrgavanju, na osnovu kojeg narod delegira svoju suverenu vlast različitim organima države.“¹³

On dakle smatra da država počiva na društvenom ugovoru po kojem narod „dozvoljava“ različitim organima i vršiocima vlasti da tu vlast i obavljaju. Međutim, kako narod ugovorom ne gubi suverenitet on može da ukoliko nije zadovoljan tu svoju dozvolu odnosno ovlaštenje za vršenje vlasti povuče. Iako se sama supstanca suvereniteta izvorno nalazi u narodu, vršenje tog narodnog suvereniteta treba povjeriti monarhu jer je monarhija najbolji oblik vladavine, smatra Altuzije.

O udruživanju jednakih i slobodnih ljudi u organizovanu državu pisao je i *Džon Lok* (*John Locke*, 1632.-1704.), koji smatra da „jedini način na koji neko može sebe da liši svoje prirodne slobode i stavi okove građanskog društva jeste da se sa drugim ljudima složi da se udruže i ujedine u zajednicu radi zajedničkog, ugodnog,

¹² *Franc Nojman, Vladavina prava..., str. 109*

¹³ *Ibid, str. 109*

bezbjednog i mirnog života, kako bi osigurali svoje vlasništvo i obezbijedili se od onih koji toj zajednici ne pripadaju.“¹⁴

Već nabrojani razlozi zbog kojih se ljudi udružuju pokazuju da se ne želi nikakva samovolja vladajućeg organa niti apsolutna vlast, nego uređenje u skladu sa prirodnim zakonima. Lok se posebno zalaže za postulate slobode i svojine koji su postojali i u prirodnom stanju, a upravo cilj društvenog ugovora je da ih zaštiti od nasilja. „Kao i svi teoretičari prirodnog prava koji nastoje da konstituišu sferu slobode od države, on polazi od optimističke ocene ljudske prirode i prihvata univerzalnu harmoniju ličnog i zajedničkog interesa.“¹⁵ Zbog toga se i zalagao za ograničenje vlasti kroz njenu podjelu na legislativu, egzekutivu i federalnu, jer je uvidio da bi jedinstvo vlasti dovelo do njenog neobuzdanog jačanja, zatim do zloupotrebe i do napada na načela za koja se on žestoko zalagao.

O društvenom ugovoru Žan - Žak Ruso kaže slijedeće: „Pretpostavljam da su ljudi dospjeli u položaj u kome prepreke koje ometaju njihovo samoodržanje u prirodnom stanju prevazilaze snage koje svaki pojedinac može da upotrijebi da se u tome stanju održi. Tada to prvobitno stanje ne može dalje da opstane, a ljudski rod bi uginuo kad ne bi promijenio način života. Međutim kako ljudi ne mogu da stvaraju nove snage, već samo da sjedinjuju one koje postoje, ne ostaje im ništa drugo nego da zajednički nađu jedan oblik udruživanja koji bi štitio zajedničkom snagom ličnost i dobra svakog člana društva, i kroz koji bi svako, udružen sa svima ipak slušao sebe, i tako ostao isto slobodan kao prije udruživanja. Rješenje tog osnovnog problema pruža društveni ugovor“.¹⁶

Sklapanjem društvenog ugovora stvara se specifičan splet međusobnih prava i obaveza, ali na način da svaki građanin posjeduje ista prava i obaveze. Prema tome ugovoru narod je nosilac cjelokupne vlasti, ali samo obavljanje te vlasti prenosi na svoje izabrane predstavnike, koje uvijek može opozvati ukoliko nije zadovoljan vršenjem vlasti. Tako se postepeno razvijalo i oblikovalo *načelo narodnog suvereniteta, koje je poslužio kao osnova borbe građanstva protiv plemstva i apsolutne monarhije.*

Narodu je, prema ovoj koncepciji, trebalo ostaviti mogućnost slobodnog opredjeljenja za oblik vladavine u kojem će živjeti, kao i pravo da revolucionarnom pobunom ukloni režim koji ne odgovara njegovim interesima.¹⁷

Teorija narodnog suvereniteta je od početka izražavala dvije važne ideje: o narodu kao nosiocu i izvoru suverene vlasti u državi, te o ograničavanju državne vlasti.

---

¹⁴ Džon Lok, *Dve rasprave o vladi*, NIP „Mladost“, Beograd 1978. godine, rasprava 7, 89

¹⁵ Franc Nojman, *Vladavina prava...*, str. 144

¹⁶ Žan - Žak Ruso, *Društveni ugovor*, „Filip Višnjić“, Beograd 1993. godine, str. 35

¹⁷ Fuad Muhić, *Teorija države i prava... str. 68*

Engleska povelja o pravima, Deklaracija o nezavisnosti SAD-a, Deklaracija o pravima čovjeka i građanima te niz savremenih međunarodnih dokumenata o ljudskim pravima nastali su na temeljima teorije o narodnom suverenitetu i njenoj ideji o ograničavanju državne vlasti, te kroz takvo ograničavanje i zaštitu ljudskih prava. Zbog toga ovu teoriju mnogi smatraju pretečom savremene ideje ustavnosti, i zbog toga ona ima izuzetan civilizacijski značaj.

Među pripadnicima škole prirodnog prava postojala je razlika u shvatanju o tome da li je narodni suverenitet prenosiv ili ne, tj. da li se ostvarivanje suvereniteta može prenijeti na druge osobe ili se mora neposredno ostvarivati od strane naroda. Tako su Hugo Grocius i Džon Lok smatrali da svaki pojedinac kao izvorni nosilac suvereniteta može to svoje pravo prenijeti na drugoga.¹⁸ Svako može slobodno izražavati svoju volju, ljudi mogu da rade sve što ne krši prava drugih ljudi, da samovoljno mogu ograničiti svoju slobodu, život i slično, pa zašto onda ne bi mogli i prenijeti suvereno pravo vladanja nad sobom na druge ljude? Zbog toga načelo narodnog suvereniteta kakvog ga danas shvaćamo još nije bilo oblikovano. To je učinio tek Žan - Žak Ruso.

5. Konceptija narodnog suvereniteta Žan - Žak Rusoa

Žan - Žak Ruso (*Jean - Jacques Rousseau*, 1712.-1778.) je francuski teoretičar škole prirodnog prava koji je prvi utvrdio da je suverenitet neotuđiv i nedjeljiv i da se narod njega ne može odreći niti vršenje vlasti prenijeti na druge. Dok su njegovi prethodnici (Grocius, Lok i drugi) polazili od teorije narodnog suvereniteta kao polazne tačke za daljnje koncepcije i razrade, za Rusoa je narodni suverenitet bio i polazni i krajnji cilj.

„Umjesto stare prirodnopravne, hobsovski i lokovski inspirirane teorije suvereniteta, sad nastupa Rusoov radikalni obrat: isključivo i potpuno samo je narod suveren“.¹⁹ Ruso o neotuđivom i nedjeljivom suverenitetu i kaže slijedeće: „Ja, dakle, tvrdim da je suverenitet kršenje opšte volje i da, prema tome, ne može nikada da se otuđi, i da suverena, koji je jedno kolektivno biće, ne može da predstavlja niko do on sam (...). Iz istog razloga iz koga je suverenitet neotuđiv, on je i nedjeljiv, jer volja je ili opšta ili nije opšta...“.²⁰

Obrazlažući u nastavku šta je to u suštini akt suverenosti Ruso ističe slijedeće: „To nije sporazum između pretpostavljenog i potčinjenog, već sporazum između jednog tijela i svakog od njegovih članova; sporazum legitiman, jer mu je osnova

¹⁸ Kasim Trnka, *Ustavno pravo „Fakultet za javnu upravu“ Sarajevo 2006. godine*, str. 172

¹⁹ Esad Zgodić, *Kult suvereniteta, „Feb“*, Sarajevo 1997. godine, str. 93

²⁰ Žan-Žak Ruso, *Društveni ugovor...*, str. 43 i 44

društveni ugovor; pravičan, jer je zajednički svima; koristan, jer ne može da ima za predmet drugo do opšte dobro; čvrst, jer mu je jamac javna sila i vrhovna vlast“.²¹

Svaki pojedinac je u takvom odnosu snaga jednak, a umjesto prirodne nezavisnosti dobio je slobodu. Aktom udruživanja stvara se suveren koji je jedno opšte, kolektivno biće, a izvor svakog prava i samog funkcionisanja suverena je opšta volja.

„Ta opšta ličnost, koja se tako stvara spajanjem svih pojedinačnih ličnosti, zvala se nekada grad, a sada se zove republika ili političko telo, koje njegovi članovi nazivaju državom - kada igra pasivnu ulogu, suverenom – kad je aktivno, a silom – kad ga upoređuju sa njemu sličnim. Što se tiče članova ovog tela, oni skupno dobijaju naziv naroda i zovu se pojedinačno građani – kao učesnici u suverenoj vlasti, a podanici – kao potčinjeni državnim zakonima.“²²

Ruso smatra da se suverenost naroda podudara sa idejom slobode jer predstavlja njeno ostvarenje, zato što pokoravanje zakonima koje smo sami postavili jeste sloboda. Nadalje, opšta volja mora postati jedini izvor i temelj prava. Ruso razlikuje opštu volju od volje svih koja samo prihvata i predstavlja zbir pojedinačnih volja, „no oduzmite od tih istih volja one plus-ove i minus-e, koji se međusobno potiru i ostaće kao zbir razlika opšta volja.“²³ A opštu volju ćemo pronaći tamo gdje građani kao narod dobro obaviješten održi savjetovanje o određenom pitanju, opšta volja će uvijek proisticati iz velikog broja malih razlika i uvijek će biti dobra. Međutim, i sam Ruso je dobro primijetio da opšta volja nije volja svih, možda niti većine, nego proizilazi iz takve volje. Samim tim što je građanin i što učestvuje u opštoj volji svaki pojedinac može imati i pojedinačnu volju koja može biti suprotna opštoj volji, međutim društveni ugovor odbija suprotstavljanje opštoj volji. Takvo pojedinačno mišljenje nikad ne smije preovladati.

„Da ne bi, dakle, društveni ugovor bio prosta formalnost, on sadrži prećutno sledeću obavezu, iz koje jedino druge obaveze mogu crpiti svoju snagu: celo političko telo će prinuditi na poslušnost svakog onog koji odbije da se povinuje opštoj volji; što ne znači ništa drugo do da će ga prinuditi da bude slobodan; jer je to uslov koji, dajući svakog građanina otadžbini obezbeđuje ovoga od svake lične zavisnosti, uslov koji je temelj za funkcionisanje političke mašine i koji jedini daje zakonsku snagu građanskim obavezama, koje bi, bez toga, bile apsurdne, tiranske i podložne najvećim zloupotrebama.“²⁴ Jasno je dakle, da Ruso u opštoj volji vidi idealnu i nepogrešivu činjenicu. Postoje dva razloga zbog kojih on i ne dopušta isticanje i bujanje posebnih volja. Prvi bi bio uništenje opšte volje jer kako kaže

---

²¹ *Ibidem*, str. 48

²² *Žan-Žak Ruso, Društveni ugovor...*, str. 36 i 37

²³ *Ibid*, str. 46

²⁴ *Ibid*, str. 38

„kada se stvaraju frakcije, posebne grupacije na račun one opšte volje, svaka od njih postaje opšta u odnosu na njene članove, a pojedinačna u odnosu na državu (...), time se narod zavarava, te najzad kada jedna od tih grupa postane toliko velika da nadmaši sve druge, kao rezultat nemate više zbir malih razlika, već jednu jedinu razliku, tada više nema opšte volje, a mišljenje koje preovlađuje jeste pojedinačno mišljenje.“²⁵ Drugi je taj što je opšta volja usmjerena na dobrobit čitave zajednice kao i svakog pojedinca posebno. Kako to neki pojedinci ili grupe ne mogu da shvate, njihovo protivljenje opštoj volji neće biti dozvoljeno nego će oni, kako je već navedeno biti prisiljeni na slobodu, dakle prisiljeni na nešto što je dobro za njih (opšta volja) samo to oni ne razumiju. I sam Ruso, kako smo već naveli, polazi od društvenog ugovora, ali smatra da suverenitet dolazi do izražaja samo kroz opštu volju pri čijem stvaranju mora da učestvuje svaki građanin. Ruso je dakle zastupao ideju neposredne demokratije u zakonodavstvu.

Tako on smatra da „ suverenitet ne može imati predstavnike i to iz istog onog razloga iz koga ne može ni da se otuđi, on se u svojoj bitnosti nalazi u opštoj volji (...), narodni poslanici nisu niti mogu biti predstavnici naroda, oni su samo njegovi komisionari, oni ne mogu donositi nikakve definitivne odluke. Engleski narod misli da je slobodan, ali se ljuto vara; on je slobodan samo za vrijeme izbora članova parlamenta: čim su oni izabrani, on je rob, on nije ništa.“²⁶

Ukoliko detaljnije sagledamo njegov odnos prema državi uvidjet ćemo da je on analizira putem pojma moći te u pojmu suverenosti razlikuje:

- *volju*, koju on smatra kao „moć da se hoće“, te koja je kao volja suverena opšta i izražava se u zakonima (zakonodavna vlast),
- *moć* da se čini, da se navodi na činjenje ili pokornost (izvršna vlast).

Za prvu od njih, suverenu volju Ruso kaže „ da se ne može predstavljati, otuđiti; dok za vlast, nasuprot tome, kaže da se može povjeriti i prenijeti.“²⁷ Vidimo da Ruso pravi razliku između zakonodavne i izvršne vlasti, međutim to je samo funkcionalna podjela jer je izvršna vlast isključivo zavisna od zakonodavne. Upravo je Ruso dobro primijetio razliku između zakona kao opšte volje koji „pripada“ suverenu odnosno narodu, od uredbe koja pripada državnoj vlasti. Suveren donosi zakone kao izraz opšte volje, dok pojedinačni akti trebaju biti u skladu sa zakonom, ali u nadležnosti izvršnih stručnih organa koji primaju naredbe od suverena. Zanimljivo je međutim navesti da je Ruso smatrao da najveća opasnost od tiranije prijeti u demokratskoj vladavini! To je smatrao zbog toga što je u demokratiji narod istovremeno i suveren i vladar i što gledište vladara može izopačiti opštu volju suverena. „Nije dobro da onaj ko donosi zakone da bude i njihov izvršilac,

²⁵ *Ibid*, str. 46

²⁶ *Ibid*, str. 95

²⁷ Bruno Bernardi, *Demokratija...*, str. 30

jer se može desiti da se izopači opšta volja.²⁸ Zbog toga je on i teorijski odvojio izvršnu vlast koja je funkcionalno odvojena, ali pod prismotrom zakonodavne. „Suverenost naroda određuje republiku“²⁹ kaže Ruso i svaka legitimna vladavina je republikanska, demokratija je nešto drugo, ona je oblik vladavine. Na ovome mjestu treba posebno naglasiti i pojasniti da se „pod demokracijom sve do kraja XVIII stoljeća razumijevalo srećom relativno rijedak, jer je kaotičan, oblik republike u kojemu je narodna skupština imala središnju ulogu, a građani imali jednaka prava i obaveze da sudjeluju ne samo u zakonodavstvu nego i u upravnim, pravosudnim, diplomatskim i naravno, vojnim zadacima polisa. Nedostaci su toga oblika vladanja bili očiti: bezakonje narodnih skupština i nekompetentni vladari. Njegov pad u anarhiju ili tiraniju demagoga mogao se prećuti.“³⁰

U želji da se još bolje pokaže evolucija pojma demokratije odnosno njeno poimanje u dalekoj prošlosti iznijet ćemo mišljenje *Platona* (427-347. p.n.e) koji u *Državi* određuje narod „kao društvenu skupinu, stalež, koji se odlikuje prije svega onim što mu nedostaje - imetak, obrazovanje, sposobnost za bavljenjem politikom, te bi po tome treći stalež bio narod, svi oni koji rade rukama, ne bave se javnim poslovima i nemaju mnogo imetka. U demokratiji taj je stalež najbrojniji i najmoćniji, a kada se skupi on i odlučuje.“³¹ Različito poimanje pojma demokratije zavisi od historijskih uslova u kojima se taj pojam razmatra, kao i od toga na koji način određujemo pojam naroda i smisao njegove uloge u vršenju vlasti.

Pozitivnije se o demokratiji počelo misliti „tek kad su osnivači SAD-a razvili model predstavničke demokratije, koji je imao elemente izborne aristokracije i činio se spojivim s načelom vladavine zakona, a ne ljudi.“³² Prisjetimo se da je ovakav stav na tragu Aristotelovog mišljenja, i u velikoj je vezi sa kritikom narodnog suvereniteta.

Prema Rusoovom shvatanju članovi predstavničkog tijela mogu eventualno davati inicijative i prijedloge zakona, koje će prihvatati ili odbijati sam narod na referendumu. Narodni poslanici samo pomažu narodu kao suverenu da izrazi svoju volju. Za razliku od njih izvršni organi samo provode zakone koji su izraz „uvijek dobre i pravilne opšte volje“. Tu moć izvršavanja zakona im je dao suveren.

„Dakle, može se reći da je, prema Rusou, potpuno ustupanje pojedinačne volje i prirodne slobode državi uslovljeno realizacijom pune političke demokratije, potpunom političkom jednakošću za sve građane bez posredničkih moći;

---

²⁸ *Ibid*, str. 31

²⁹ *Ibid*, str. 30

³⁰ Carl Ballestrem, *Narodni suverenitet u ustavnoj državi*, „Politička misao“ Zagreb 1998, Vol XXXV, br. 3, str. 66

³¹ Bruno Bernardi, *Demokratija...*, str. 65

³² Carl Ballestrem, *Narodni suverenitet...*, str. 66

organskom strukturom društva; vladavinom opštih zakona u društvu u kojem je svojina jednako raspodijeljena između građana ili se nalazi u rukama države. Vladavina prava, dakle, ima u potpunosti moralnu funkciju“.³³

Prilikom ostvarivanja narodnog suvereniteta Ruso je polazio od dvije pretpostavke:

- za demokratski oblik vladavine najprihvatljivija je teritorijalno i brojčano mala država,
- opšta volja se može valjano ostvarivati donošenjem malog broja jednostavnih i kratkih zakona.³⁴

Ruso je vjerovatno imao na umu Atinski trg Agoru i tadašnju demokratiju kada je koncipirao svoju teoriju. Međutim u današnjem dobu brojčano, teritorijalno, ali i funkcionalno preobimnih država Rusoova teorija neposredna demokratije (npr. referendum) ipak manje dolazi do izražaja u odnosu na predstavničku demokratiju. Ipak, kada se radi o krucijalnim pitanjima za funkcionisanje i razvoj određene političke zajednice (politički status i budućnost države, ulazak u određene političke saveze npr. Evropsku Uniju, najvažnija unutrašnja pitanja vezana npr. za teritoriju ili zakonodavstvo) jedino referendum građana može dati legitimitet za donošenje krupnih odluka.

6. Šarl - Luj Monteskje: nužnost predstavničke vladavine

Jedan od prvih poznatih mislilaca koji se zalagao za suverenitet naroda, ali uz nužnost primjene predstavničke vladavine je francuski filozof Šarl-Luj Monteskje (*Charles-Luis de Secondant Montesquieu*, 1689-1755.). On je smatrao da se temelji predstavničke demokratije nalaze u političkim slobodama, te ograničavanju i podjeli vlasti kao načina sprečavanja njene zloupotrebe. Tako Monteskje političke slobode objašnjava na sljedeći način: „ Politička sloboda nahodi se samo u umjerenim državama, ali ni tamo uvijek već samo kada se vlast ne zloupotrebljava; no vječito je iskustvo da je svaki čovjek koji ima vlast sklon da je zloupotrijebi i zloupotrebljava je sve dok ne naiđe na granice “.³⁵

Kako bi se spriječila zloupotreba vlasti, potrebno je da jedna vlast ograničava drugu. To će se postići, smatra Monteskje, tako što će se vlast podijeliti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, koje će imati različite nosioce te ograničavajući jedna drugu spriječiti bilo kakve zloupotrebe. Nosilac izvršne vlasti treba da bude monarh, zakonodavne predstavničko tijelo, a sudska vlast mora biti nezavisna i

³³ *Franc Nojman, Vladavina prava..., str. 167*

³⁴ *Smiljko Sokol - Branko Smerdel, Ustavno pravo... str.129*

³⁵ *Šarl Monteskje, O duhu zakona, Tom I „Filip Višnjić“, Beograd, 1989. godine, str. 174 i 175*

odvojena od druge dvije vlasti. O nužnosti podjele vlasti Monteskeje kaže slijedeće: „Kada su zakonodavna i izvršna vlast objedinjene u istoj osobi ili u istom pravnom tijelu, slobode nema jer postoji bojazan da će taj monarh ili senat donositi tiranske zakone da bi ih izvršavao na tiranski način. Slobode nema ni kada sudska vlast nije odvojena od zakonodavne i izvršne vlasti“.³⁶

Monteskje je također isticao dva bitna nedostatka neposredne demokratije koji idu u prilog njegovoj tezi o predstavničkoj vladavini i to:

- u državama sa velikim brojem stanovnika je praktički nemoguće efikasno ostvariti princip neposredne demokratije,
- narod kao cjelina nije sposoban da se neposredno bavi složenim pitanjima državne vladavine, ali je zato sposoban da izabere predstavnike koji će taj posao na najbolji mogući način raditi u njegovo ime.

Već je Monteskeje pravilno uočio da je svako ko ima vlast sklon da je zloupotrebljava, te što je jača vlast ograničenija je sloboda. Kako je on sve činio u cilju zaštite građanskih sloboda, smatrao je da je jedini način da se one očuvaju dioba vlasti koja će omogućiti ujedno postojanost poretka, ali i očuvanje slobode. On je na sredini između slobode i prinude pokušao da postavi umjerenu vlast koja bi na najbolji način obezbijedila i jedno i drugo, ne odustajući od narodnog suvereniteta, ali i bojeći se njegovih opasnosti.

„Monteskijeova doktrina podjele vlasti pojmljena je kao poredak mehanizama radi uspostavljanja granica političkom i osiguranja političkih sloboda. Ona je jedan od teorijskih pokušaja (a on, s jedne strane sankcionira englesko parlamentarno iskustvo tog doba, te ga, uopštavajući, diže na rang idealnog modela) da se problem odnosa između slobode i prinude, suvereniteta i granica u pravu na prinuđivanje, razriješiti konceptom umjerene vladavine utemeljena na podjeli vlasti“.³⁷ „Teorija umjerene vladavine usmjerena je kod Monteskeja na odbrani neke vrste ustavne monarhije koja tako upadljivo liči na republiku da se na nju gotovo u cjelosti mogla pozivati cijela jedna tradicija republikanskog političkog mišljenja.“³⁸

7. Kritika teorije narodnog suvereniteta

Prije nego kažemo nešto više o kritikama teorije narodnog suvereniteta, odnosno kritikama provođenja te teorije u praksi, treba istaći da su sami ideolozi građanske demokratije bili svjesni da se ni narodna suverenost ne može definisati kao

---

³⁶ *Ibid*, str. 176

³⁷ *Esad Zgodić, Kult suvereniteta...*, str. 73

³⁸ *Bruno Bernardi, Demokratija...*, str. 29

volja svih nego kao volja većine, koja se može formirati na izborima ili prilikom neposrednog odlučivanja građana.

Bio je to razlog što su povjerovali da je u volji većine bio najzad iznađen autentični (izvorni) princip svake moguće demokratije, te da je zato i buržoazija konstituisala poredak koji je u saglasnosti sa ljudskim nagonom za životom u zajednici.³⁹ Na osnovu takvog njihovog shvatanja mogli bi smo izvući zaključak da je u ovako organizovanoj buržoaskoj demokratskoj državi Hegelov „svjetski duh“ ostvario svoj cilj (njegov hod je priveden kraju), jer je konačno ostvarena sloboda svih građana. Međutim takvi stavovi su ubrzo izloženi (ne)opravdanj kritici.

7.1. Marksizam

Nasuprot mišljenju ideologa građanske demokratije marksisti, nazvani po utemeljitelju *Karlu Marxu* (1818-1883.) tvrde da ovakva država, koja je zasnovana na eksploataciji radnika od strane kapitalista, nije posljednji stadij u kretanju svjetskog duha, jer će država postepeno odumrijeti, a konstituisati će se novi društveni poredak - komunizam. Sam Marx je tvrdio da je takva demokratija formalna, jer iako je ideja demokratske vlasti jedinstvo onoga ko vlada i onoga nad kome se vlada, to jedinstvo se razbija jer može biti samo posredovano i odloženo u vremenu. Građani su samo aktivni na izborima (svakih četiri, pet ili sedam godina), a odmah poslije njih postaju pasivni i upravljanje državom prepuštaju birokratama vladajuće kapitalističke klase. Osim toga i prilikom samih izbora bivaju izmanipulisani od vladajuće klase i raznih političkih partija. Građani postepeno bivaju svjesni da ništa i ne mogu promijeniti i apstiniraju od izbora.

Na drugoj strani je nedostatak ekonomske demokratije, jer iako je građanin postao formalno slobodan, on nije ekonomski slobodan jer „je i dalje ostao rob proizvodnje, vezan za mašinu i primoran da se izgrađuje do smrti od gladi“.⁴⁰ Provodeći takav život radnik - građanin nije imao vremena ni da se posveti porodici, a o nekom ozbiljnom učešću u politici nije bilo ni govora, te je zbog toga radnik svoja prava i doživljavao kao formalna, jer mu je prvensvena okupacija u životu bila kako prehraniti porodicu. „Jednakost u pravu glasa malo znači, ako razdioba svih drugih (ekonomskih) resursa potire političku jednakost građana“.⁴¹

³⁹ *Fuad Muhić, Teorija države i prava... str 130*

⁴⁰ *Ibid, str. 138*

⁴¹ *Slaven Ravlić, Pluralizam i participacija, Časopis „Politička misao“, Zagreb, Vol XXXVII, br. 1/2000, str. 92*

Prema ovoj teoriji suverena je ona društvena klasa koja je osvojila vlast i koja njome raspolaze. Nije dakle suveren cijeli narod, nego jedan njegov dio otjelotvoren u vladajućoj klasi, kojoj država služi kao mehanizam za legitimno potčinjavanje „svih drugih“.

7.2. Klasična liberalna misao

S druge strane zastupnici teorije narodnog suvereniteta i demokratije su naišli na kritike klasične liberalne misli, koja na tragu Monteskeja također potvrđuje da jača vlast naroda dovodi do ograničenije slobode. Upravo zato što se na potpun način ostvaruje pojam suverene vlasti demokratska vladavina je ta koja općenito dovodi u opasnost slobodu, te radi toga treba zaštititi slobodu pojedinca od ugnjetavanja mase. Zbog tog nepovjerenja prema narodu i njegovoj neobuzdanoj moći razvila se misao o pravnoj, ustavnoj državi koja bi počivala na kompromisu liberalnog i demokratskog načela. Djelovanje naroda se nastoji ograničiti ustavno predvidljivim odlukama. Dok je Ruso smatrao da ne postoji ni jedno privatno područje ljudskih prava koje bi bilo izuzeto iz zakonodavne vlasti naroda, prema načelima većine pravnih država postoje određena temeljna ljudska prava koja nisu na raspolaganju demokratskoj većini i koja se ni pod kojim uslovima ne mogu ograničiti. Predstavници liberalne misli zbog toga smatraju da načelo pravne države znači da država štiti prava svojih građana, dok demokratsko načelo znači da se u zakonima izražava pravna svijest većine.

„Demokratska ustavna država pretpostavlja narod, koji se definira kao skup državljana“.⁴² Ona međutim, zbog toga predstavlja nužni kompromis jer „počiva na dvama stupovima (ako se hoće uzeti tako statična slika za tako pokretljivu stvar): na načelu liberalne pravne države i demokratskom većinskom načelu, napokon na prirodnome pravu i narodnome suverenitetu.“⁴³ Taj kompromis se mora održati jer bi u praksi čista pravna država završila u aristokratiji onih koji bi zakone tumačili prema svojim potrebama, a u skladu sa ustavom i prirodnom zakonima, dok bi država čistog narodnog suvereniteta završila u tiraniji većine, koja opštu volju prati kao sjenka. Sasvim je jasno zašto se ne želi ni jedno ni drugo.

8. Pojam nacije i nacionalnog suvereniteta

Nacionalna suverenost je tvorevina buržoaske epohe, a teorije o njoj su se počele intenzivnije razvijati u XVIII i XIX vijeku, za vrijeme nacionalnih građanskih revolucija u Evropi. Tome je dosta doprinijela i Francuska koja je u tom periodu bila jednonacionalna i unitarna država, u kojoj se poistovjećivao pojam naroda

---

⁴² *Josef Isensee, Država, ustav, demokratija, „Politička kultura“, Zagreb, 2004. godine, str. 165*

⁴³ *Carl Ballestrem, Narodni suverenitet u ustavnoj državi..., str. 76*

i nacije. Tako se zbog nacionalnih revolucija, a i na temelju različitog shvatanja i tumačenja Russove teorije o narodnom suverenitetu postepeno u XVIII i XIX vijeku osim teorije o suverenitetu naroda razvija i teorija o suverenitetu nacije. Iako je buržoaske revolucije poveo narod kao tada treći stalež (iza plemstva i sveštenstva, kojih poslije revolucije nije trebalo da bude u smislu njihovog položaja, funkcija i privilegija), cilj revolucija je bio „da svjetske nacije emancipuju od velikodržavlja tadašnjih apsolutnih monarhija, da probude nacionalnu svijest te porade na stvaranju nacionalnih država.“⁴⁴

Preovlađujuće shvatanje u komparativnom pravu govori da je *nacija kolektivitet ili grupa karakteristična po posebnosti kulture shvaćene kao sveukupnosti jezika, običaja, tradicije i sl.*⁴⁵ Naciju čine dvije stvari, „jedna je prošlost (zajednički posjed bogatog nasljedstva u sjećanjima), a druga je sadašnjost (sadašnji dogovor, želja da se živi zajedno); nacija je dakle velika solidarna zajednica, opterećena osjećajem žrtve koja je podnijeta i žrtve koja će se još podnositi. Ona pretpostavlja prošlost, ali uprkos tome u sadašnjosti se sažima u jedan opipljivi fakat: sporazum jasno iskazane želje da se nastavi zajednički život.“⁴⁶

Naciju uvijek moramo vezivati sa državom, jer su to dvije strane iste medalje. Ideal nacionalnih revolucija je bio „jedna nacija – jedna država“, zbog čega je nacionalni osjećaj, „u početku humanistički motivisan, ne tako rijetko prerastao u onaj nacionalistički, pa čak i šovinistički i rasistički naspram drugih nacija, naročito ako su njihovi pripadnici živjeli na istoj teritoriji.“⁴⁷

Uzimajući u obzir naprijed navedeno u pravnoj i političkoj teoriji je došlo je razmimoilaženja. Tako su teoretičari pristalice narodnog (podijeljenog) suvereniteta smatrali da je suverenitet podijeljen između pojedinaca koji čine narod pa je svaki građanin nosilac jednog dijela. Zbog toga su njihovom teorijskom shvatanju bliži imperativni mandat i neposredna demokratija kao oblici ostvarivanja narodnog suvereniteta. Po drugom shvatanju tzv. nacionalnog (nedjeljivog) suvereniteta, suverenitet pripada samo naciji kao cjelini, koju shvatamo kao „neprekinuti niz prošlih, sadašnjih i budućih naraštaja, odnosno kao apstraktni ustavnopravni subjekt.“⁴⁸ Radi toga izabrani predstavnici i nisu odgovorni pojedinim biračima nego cijeloj naciji.

⁴⁴ Fuad Muhić, *Teorija države i prava...*, str. 68

⁴⁵ U teoriji postoje i shvatanja koja naciju definišu dvojako: kao kulturnu i kao državnu naciju. Detaljnije vidjeti u Altermatt Urs: *Etnonacionalizam u Evropi – Svjetionik Sarajevo „Jež“ Sarajevo 1997. godine, te Smith D. Anthony Nacionalizam i modernizam „Politička misao“ Zagreb 2003. godine*

⁴⁶ Ernest Renan, citiran prema Hagen Šulce, *Država i nacija u evropskoj istoriji*, „Filip Višnjić“ Beograd 2002. godine, str 77

⁴⁷ Fuad Muhić, *Teorija države i prava...*, str. 69

⁴⁸ Smiljko Sokol - Branko Smerdel, *Ustavno pravo...*, str. 129

Zbog svega navedenog suverenitetu naroda i odgovara imperativni mandat, jer su predstavnici obavezni slušati instrukcije svojih birača te samo izražavati njihovu volju, biti njihov glasnogovornik. Nasuprot tome suverenitetu nacije odgovara predstavnički mandat, jer predstavnici nisu odgovorni pojedinim biračima nego cijeloj naciji. Upravo se preko predstavništva nacije izražava njena cjelina. Predstavnici izražavaju volju nacije kao jednog duhovnog entiteta, a ne volju određenog dijela biračkog tijela.

Još jednom treba naglasiti da razlikovanje narodnog i nacionalnog suvereniteta treba shvatiti sasvim uslovno, jer se u zemljama u kojima su ove teorije i prvobitno nastale, zemljama moderne demokratije, vladavina zakona i zaštita osnovnih ljudskih prava i sloboda dovele do toga da ovakvo razlikovanje gubi na značaju. Uobičajeno je da se pojam ili termin narodne suverenosti češće primjenjuje kada se radi o unutrašnjim, a pojam nacionalne suverenosti kada se radi o međunarodnim odnosima.⁴⁹

9. Državna suverenost

Do sada smo izložili razne koncepcije i shvatanja o tome ko je stvarni nosilac suvereniteta. Međutim, realnost je da se u svakom društvu organizovanom kao država, suverenitet ostvaruje putem države i njene vlasti. Zbog toga možemo govoriti i o *državnoj suverenosti*.

Još je *Tomas Hobbs* (1588.-1679.), engleski filozof i politički mislilac zastupao teoriju o svemoći države i njenom suverenitetu. I Hobbs govori o prirodnom stanju koje prethodi državi, u kojem vrijedi pravilo „rat svijju protiv svih“. Takvo stanje može prekinuti samo jedna moćna organizacija - država, koju sporazumno (ugovorom) oblikuju pojedinci. Hobbs u svom djelu *Levijatan* objavljenom 1651. godine (inspirisanom ogromnom mitskom morskom nemani istog naziva) poistovjećuje državu upravo sa tim stvorenjem, kao najvišu i najjaču snagu (vlast) u određenom prostoru i vremenu. To je jedan svemoćna mašinerija koja kontroliše sve oblike političkog i društvenog života pojedinaca i grupa, a njena svemoć se opravdava anarhijom prirodnog stanja i dobrovoljnim pristankom, odnosno voljom pojedinaca za takvom vrstom vlasti.

„Nužnost jake, centralizovane, prinudne državne mašinerije proizlazi iz činjenice da bi, bez ugovora o podvrgavanju kojim je država stvorena, anarhija preovladavala“.⁵⁰

Suveren je neograničeni gospodar nad svime, jer jedino on nikada ne može nanijeti nepravdu. Država je za Hobbsa „stvarno jedinstvo svih pojedinaca u jednoj istoj ličnosti stvorenoj sporazumom svakog sa svakim, na taj način kako bi svako rekao

---

⁴⁹ *Kasim Trnka, Ustavno pravo... , str. 173*

⁵⁰ *Franc Nojman, Vladavina prava..., str. 130*

svakom drugom: Ovlašćujem ovog čovjeka ili ovaj skup ljudi da mnome vlada, i njemu prenosim svoje pravo da to sam čini (...), kad se tako učini onda se mnoštvo ljudi na taj način sjedinjeno u jednu ličnost naziva država – civitas. To je postanak onog velikog Levijatana ili bolje da se izrazimo s više poštovanja, onog smrtnog Boga, kome dugujemo, pod besmrtnim Bogom svoj mir...⁵¹

Jedan od komentara čuvenog Hobsa je taj da je „za Hobsa, suverenost je bila vještačka duša države, odnosno smrtnoga Boga“.⁵² Hobs međutim zahtijeva i ekonomsku i kulturnu slobodu pojedinaca (sloboda kupoprodaje, izbora mjesta života, načina ishrane i sl.), koju treba da omogući svemoćni državni aparat.⁵³

10. Komparativni osvrt na ustavno definisanje nosilaca suvereniteta

Da bi smo u potpunosti sagledali praktični značaj teorije narodnog suvereniteta potrebno je analizirati ustavne norme o nosiocima suvereniteta u komparativnim pravnim sistemima koji će pokazati da li je i na koji način učenje o narodu (kao zbiru svih jednakopravnih apstraktnih građana određene političke zajednice) doživjelo pozitivno – pravno otjelotvorenje. Poslužit ćemo se adekvatnim primjerima heterogenih političkih zajednica i političkih zajednica koje su nezavisnost stekle 90-ih godina XX vijeka.

⁵¹ Tomas Hobs, *Levijatan*, „Kultura“ Beograd 1961. godine, str 151

⁵² Slađan Ajvaz, *Problem suvereniteta u jednostavnim i složenim državama*, doktorska disertacija, Pravni fakultet u Sarajevu 2007. godine, str. 30

⁵³ Postoje međutim i shvatanja koja negiraju suverenost države. Bečki profesor Hans Kelzen (Hans Kelsen, 1881-1973.), tvorac čiste normativne teorije prava, smatra da je činjenica zapovijedanja izvedena iz neke norme, koja norma je opet izvedena iz neke druge norme, sve do krajnje najviše norme koja se ne izvlači ni iz koje više norme i koju on naziva pranormom. Ta pranorma je suverena te državni organi postoje samo ukoliko se ponašaju po toj pranormi. Kelzen je dakle smatrao da ne postoji suverenost države nego samo suverenost prava. Slično je shvatanje da „pravo ne dobija svoju važnost od države nego od sebe sama; pravno se shvatiti može samo norma, a ne vlast; da bi se vlast mogla javiti kao jedna pravna ustanova, potrebno je da već ima jedna pravna norma na kojoj se ona osniva“. Francuski filozof Leon Digi (1859.-1928.) negira postojanje suverenosti uopšte, jer po njemu suverenost podrazumijeva osobinu jedne volje da izda zapovijesti drugoj volji ili voljama. Zbog toga, smatra Digi suverenost i ne postoji, jer je to protivrječan pojam i ne može se ni zamisliti niko kao subjekt toga prava, niti država, ni nacija, ni pojedinac ili grupa ljudi, jer niko nema volju koja je kao takva viša od druge (osim ako se ne govori o božijoj volji). Kako država nema volju, tako nema ni suverenosti, dok su sve ljudske volje jednake i nema ni jednog razloga zbog koga bi neka volja (pojedince ili grupe) bila viša ili važnija od druge ili drugih volja. Teoretičari pravne suverenosti ne odbacuju pojam suverenosti, nego ga ne vide u vrhovnoj vlasti, nego u vrhovnoj normi iz koje proizlaze sve druge norme.

Crna Gora je nezavisna, suverena i građanska država, odlučili su građani na referendumu održanom 21.05.2006. godine. Na osnovu rezultata referenduma Skupština Crne Gore je 03.06.2006. godine usvojila Odluku o nezavisnosti⁵⁴, čime je Crna Gora poslije 88 godina (1918. godine) obnovila svoju nezavisnost i izašla iz državne zajednice Srbije i Crne Gore. Ustavotvorna skupština Crne Gore je 19.10.2007. godine usvojila Ustav Crne Gore⁵⁵, kojim je normirano da je „nosilac suverenosti građanin koji ima crnogorsko državljanstvo“.⁵⁶

Ustav Republike *Hrvatske* potvrđuje suverenitet svoga naroda odredbom člana 1. Ustava koja glasi „U Republici Hrvatskoj vlast proizlazi iz naroda i pripada narodu kao zajednici slobodnih i ravnopravnih državljana. Narod ostvaruje vlast izborom svojih predstavnika i neposrednim odlučivanjem“.⁵⁷ „Kao i svi suvremeni demokratski ustavi, Ustav Republike Hrvatske prihvaća kao temelj i izvorište državne vlasti u Republici Hrvatskoj načelo narodnog suvereniteta tako da pod pojmom naroda obuhvaća sve državljanke Republike Hrvatske bez obzira na nacionalne i sve druge razlike među njima“⁵⁸.

Ustavna odredba člana 2. glasi „U Republici *Makedoniji* suverenitet proizlazi iz građana i pripada građanima (stav 1.), građani Republike Makedonije vlast ostvaruju preko demokratski izabranih predstavnika, na referendumu i preko drugih oblika neposrednog izjašnjavanja (stav 2.)“⁵⁹

„U *Sloveniji* vlast ima narod. Državljanke i državljani je ostvaruju neposredno na izborima, i na načelu podjele vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku (član 3. stav 2.)“.⁶⁰

---

⁵⁴ Odluka objavljena u „Službeni list RCG“, broj 36/2006 od 05.06.2006. godine, preuzeto iz www.prelevic.com dana 03.08.2011. godine

⁵⁵ Ustav je objavljen u Službenom listu Crne Gore, Broj 1, Godina LXIII, Podgorica 25.10.2007. godine, na ćirilici, preuzet sa www.sllrcg.co.me dana 22.08.2010. godine

⁵⁶ Član 1. Ustava Crne Gore

⁵⁷ Član 1. Ustava Republike Hrvatske, preuzet iz - Smiljko Sokol - Branko Smerdel, Ustavno pravo ...

⁵⁸ Sokol – Smerdel, Ustavno pravo ..., str 133.

⁵⁹ „Vo Republika Makedonija suverenitetot proizleguva od građanite i im pripada na građanite. Građanite na Republika Makedonija vlasta ja ostvaruvaat preku demokratski izbrani pretstavnici, po pat na referendum i drugi oblici na neposredno izjasnuvave“. - član 2. Ustava Republike Makedonije preuzet sa www.mlrc.org.mk 18.07.2010. godine

⁶⁰ „Slovenija je država vseh svojih državljanek in državljanov, ki temelji na trajni neodtujljivi pravici slovenskega naroda do samoodločbe. V Sloveniji ima oblast ljudstvo. Državljanke in državljani jo izvršujejo neposredno in z volitvami, po načelu delitve oblasti ha zakonodajno, izvršilno in sodno“. član 3. Ustava Slovenije, preuzet sa www.servat.unibe.ch/icl/si00000_.html, 28.04.2010. godine

Princip narodnog suvereniteta u Ustavu *Srbije* je izražen na način da „suverenitet potiče od građana koji je vrše referendumom, narodnom inicijativom i preko slobodno izabranih predstavnika“⁶¹, te da „nijedan državni organ, politička organizacija, grupa ili pojedinac ne može prisvojiti suverenost od građana, niti uspostaviti vlast mimo slobodno izražene volje građana“⁶².

Belgija je izrazito heterogena politička zajednica u kojoj veliki društveni značaj ima odnos dva etno-kulturno-jezična kolektiviteta Flamanaca i Valonaca. Bez obzira na izrazitu heterogenost i uticaj etno-kulturnih kolektiviteta Ustav Belgije propisuje da „sva vlast poističe iz nacije (naroda)“⁶³. Reprezent *suvereniteta belgijskog političkog naroda* je Predstavnički (Donji) dom, čije članove (150) biraju svi građani stariji od 18 godina. Senat ili Gornji dom Parlamenta je predstavnik *kolektiviteta*, njegovi članovi (71) se biraju iz etno – kulturalnih zajednica na poseban način predviđen članom 67. Ustava..

Iako je ideal nacionalnih revolucija u Evropi bio taj da jedna nacija formira „svoju“ državu, Švicarska je odgovor „da uz različite grupe građana, koje govore četiri različita jezika - njemački, francuski, italijanski i retoromanski - i koji sebe nazivaju Švajcarcima iz njemačkog, francuskog, italijanskog, retoromanskog govornog jezičkog prostora, a da pri tom stalno ostaju državljani države Švajcarske, multietničko društvo može, ne samo opstati, nego i uspješno funkcionisati“⁶⁴. Švajcarska je dakle višereligijska (protestanti i katolici) i višejezična (njemački, francuski, italijanski i retroromanski jezik) država. U preambuli švicarskog ustava stoji odredba „...mi, švicarski narod i kantoni ...“⁶⁵ donosimo ovaj ustav, koja nam govori o švicarskom, političkom narodu kao donosiocu ustava, te o postojanosti i značaju kantona koji su egzistirali kroz vijekove i prije konstituisanja Švicarske države. Osnovni nosilac i izvor suvereniteta, odnosno neograničene ustavotvorne vlasti u Švicarskoj je narod, dok se ustav shvata kao „okvir i garant izražavanja, a ne ograničavanja vlasti“⁶⁶.

Preambula ustava *SAD-a* počinje riječima „Mi, narod Sjedinjenih Američkih

⁶¹ Član 2. stav 1. Ustava *Srbije*, preuzet sa www.srbija.gov.rs, dana 28.04.2010. godine

⁶² Član 2. stav 2. Ustava *Srbije*, preuzet sa www.srbija.gov.rs, dana 28.04.2010. godine

⁶³ Ustav *Belgije* preuzet sa www.servat.unibe.ch/law/icl/be00000_.html, 10.03.2010. godine

⁶⁴ www.slobodnaevropa.org, preuzeto 18.05.2009. godine

⁶⁵ Ustav *Švicarske*, preuzet sa www.servat.unibe.ch/law/icl/szoot_.html, 10.03.2010. godine

⁶⁶ Vučina Vasović, *Savremene demokratije, tom II*, „JP Službeni glasnik“, Beograd 2006. godine, str. 117

Država...“⁶⁷, što govori o tome da je donosilac ustava politički narod, odnosno građani SAD-a bez obzira na njihovo etničko porijeklo. Inače, američki narod odnosno nacija je specifikum i nju možemo okarakterisati kao novu naciju ili kao predvodnika novih nacija, kao „prvu od novih nacija“ - *First New Nation*. Nju karakteriše očigledno odsustvo zajedničkog porijekla većine njenih pripadnika, te proces njenog organizovanog i svjesnog stvaranja nazvan *melting pot* (lonac za topljenje). „Taj naslov dao je jednom pozorišnom komadu engleski pisac Israel Zangwill (1864.-1926.) u kom je propagirao mješoviti brak između Jevreja i hrišćana da bi tako smanjio različite etničke i religiozne diferencije u Americi“.⁶⁸

Njemački narod i različite njemačke zemlje su kroz historiju predstavljali središnju tačku razvoja Evrope, a svijetu su podarili velike naučnike, filozofe, književnike i sl. Međutim, njemački fašisti su u II svjetskom ratu pokazali svoje najcrnje lice. Zbog toga su kreatori Osnovnog zakona (Ustava) Savezne Republike Njemačke, donesenog 23.05.1949. godine, imali veoma težak zadatak uspostave stabilne demokratije nakon zločinačkog i krvavog perioda fašizma. „Praktično, to je značilo da se, s jedne strane uklone sve one demokratske i političke institucije koje su u najvećoj mjeri pomogle da se, na mjestu liberalne demokratske republike ustoliči totalitarni fašističke režim, i s druge strane, da se unesu svi oni elementi koji će njemački politički sistem učiniti demokratskim, stabilnim i efikasnim“.⁶⁹ Čitav sistem počiva na *suverenitetu njemačkog političkog naroda*, jer je „Sa svešću o odgovornosti pred Bogom i ljudima, sa voljom da kao ravnopravni član u ujedinjenoj Evropi služi miru u svetu, *nemački narod je na osnovu svoju ustavotvorne moći* sebi podario ovaj Osnovni zakon“.⁷⁰

O narodu, kao zbiru jednakopravnih građana i nosilaca suvereniteta govore i mnogi drugi primjeri.

Tako Ustav *Italije* iz 1948. godine u članu 1. stav 2. propisuje da „suverenitet pripada narodu koji ga koristi u oblicima i granicama propisanim Ustavom“.⁷¹

Ustav *Francuske* iz 1958. godine propisuje „suverenitet pripada narodu koji ga obavlja preko svojih predstavnika i referendumom (član 3.), dok ustav Španije iz

---

⁶⁷ Ustav SAD-a preuzet sa www.usconstitution.net/const.html 28.04.2010. godine

⁶⁸ Urs Altermatt, *Etnonacionalizam u Evropi*, Svjetionik – Sarajevo, „Jež“, Sarajevo, 1997. godine, str. 82

⁶⁹ Ćazim Sadiković, *Politički sistem*, „Grafit“ Sarajevo, 2000. godine, str. 165

⁷⁰ Osnovni Zakon (Ustav) Savezne republike Njemačke, „Službeni list SCG“, Beograd, 2003. godine, str. 9 –Preambula Ustava

⁷¹ Ustav Italije, preuzet sa www.servat.unibe.ch/law/icl/itoo000_.html, 07.02.2010. godine

1978. godine propisuje da suverenitet počiva u španskom narodu iz kojeg proizlaze sve državne vlasti⁷².

U ustavima Češke Republike i Ruske Federacije stoji da „su donosioci ustava svi građani“⁷³.

Ustav Švedske predviđa da „sva javna vlast u Švedskoj proizlazi iz naroda“⁷⁴, dok u preambuli ustava Poljske stoji „mi Poljska nacija – svi građani Republike“⁷⁵.

U Mađarskoj se „vrhovna vlast nalazi u narodu koji svoja suverena prava ostvaruje neposredno ili putem izabраниh predstavnika“⁷⁶, dok je Portugal „demokratska država temeljena na vladavini prava, narodnom suverenitetu...“⁷⁷. Austrija se definiše kao „demokratska republika, a njena prava proizlaze iz naroda“⁷⁸.

Države Istočne Evrope koje su nezavisnost stekle nakon raspada socijalističkog sistema i SSSR-a definiraju nosioce suvereniteta na slijedeći način.

U *Litvaniji* je 25.10.1992. godine „voljom građana ponovno rođene države Litvanije proglašen Ustav“⁷⁹, dok u *Latviji* „suverena moć države Latvije proizlazi iz naroda Latvije“⁸⁰. „*Estoni*ski narod“⁸¹ je na referendumu održanom 28.06.1992. godine usvojio Ustav Estonije. Ustav *Ukrajine* usvojen 28.06.1996. godine je donesen

---

⁷² Smiljko Sokol - Branko Smerdel, *Ustavno pravo...*, str. 126

⁷³ Vladan Kutlešić, *Ustavi bivših socijalističkih država Evrope*, „Službeni list SCG“, Beograd 2004. godine, str 29

⁷⁴ Član 1. Ustava Švedske, preuzet sa www.servat.unibe.ch/icl/sw00000_.html dana 07.09.2010. godine

⁷⁵ Preambula Ustava Poljske, preuzet sa www.servat.unibe.ch/icl/pl00000_.html dana 07.09.2010. godine

⁷⁶ Član 2. stav 2. Ustava Mađarske, preuzet sa www.servat.unibe.ch/icl/hu00000_.html dana 07.09.2010. godine

⁷⁷ Član 2. Ustava Portugala, preuzet sa www.servat.unibe.ch/icl/po00000_.html dana 07.09.2010. godine

⁷⁸ Član 1. Ustava Austrije, preuzet sa www.servat.unibe.ch/icl/au00000_.html dana 07.09.2010. godine

⁷⁹ Preambula Ustava Litvanije, preuzet sa www.servat.unibe.ch/icl/lh00000_.html dana 07.09.2010. godine

⁸⁰ Član 2. Ustava Latvije, preuzet sa www.servat.unibe.ch/icl/lg00000_.html dana 07.09.2010. godine

⁸¹ Preambula Ustava Estonije, preuzet sa www.servat.unibe.ch/icl/en00000_.html dana 07.09.2010. godine

„izražavajući suverenu volju naroda, i u ime ukrajinskog naroda – građana Ukrajine svih nacionalnosti“⁸²

11. Zaključak

Teorija narodnog suvereniteta je prvobitno nastala kao ideja o jednakosti ljudi i legitimisala je njihovu borbu protiv tiranije (suvereniteta) vladara. I sam Ruso je tvrdio da se ljudi rađaju jednaki, a svuda su u okovima. Ideja narodnog suvereniteta je posljedica dugog historijskog razvoja političke i pravne misli na evropskom tlu, te duge borbe u kojoj je odnijela zasluženu pobjedu označavajući građanina kao izvornog nosioca suvereniteta. Međutim, historijski značaj teoriji narodnog suvereniteta daje upravo činjenica da je otjelotvorena u praksi odnosno ustavnom uređenju savremenih demokratskih zajednica, odnosno čini temelj demokratskog sistema iz koga se izvode svi drugi demokratski podsistemi.

Iz prezentiranih, gotovo identičnih ustavnih odredbi različitih zemalja, možemo zaključiti da je bit narodnog suvereniteta upravo u tome da sva vlast u državi proizlazi iz naroda i pripada narodu. Narod svoju suverenost ostvaruje kroz neposredno ili posredno „vladanje“, a legitimitet državne vlaste se upravo izvodi iz volje naroda.

Pritom se pod pojmom naroda obuhvaćaju svi državljani odnosno apstraktni jednakopravni građani određene države bez obzira na nacionalne i sve druge razlike među njima. Zbog toga se narodni suverenitet u savremenoj ustavno – pravnoj i političkoj nauci, kao i u praksi demokratskih društava označava i posmatra kao državljanski odnosno građanski suverenitet.

---

⁸² Preambula Ustava Ukrajine, preuzet sa www.servat.unibe.ch/icl/up00000_.html dana 07.09.2010. godine

Literatura

a) knjige – udžbenici

1. Altermatt, Urs: *Etnonacionalizam u Evropi – Svjetionik Sarajevo*, „Jež“ Sarajevo 1997. godine,
2. Bernardi, Bruno: *Demokratija*, „Rabic“ Sarajevo 2003. godine
3. Hobs, Tomas: *Levijatan*, „Kultura“ Beograd 1961. godine
4. Isensee, Josef: *Država, ustav, demokratija*, „Politička kultura“ Zagreb 2004. godine
5. Kutlešić, Vladan: *Ustavi bivših socijalističkih država Evrope*, „Službeni list SCG“, Beograd 2004. godine
6. Lok, Džon: *Dve rasprave o vladi*, „Utopija“ Beograd 2002. godine
7. Lukić D. Radomir: *Istorija političkih i pravnih teorija*, „Zavod za udžbenike i nastavna sredstva“ Beograd 1995. godine
8. Lukić D. Radomir: *Teorija države i prava*, „Savremena administracija“ Beograd 1963. godine
9. Lukić D. Radomir; Košutić Budimir; Mitrović M. Dragan: *Uvod u pravo*, „Javno preduzeće službeni list SRJ“ Beograd 2002. godine
10. Monteskje, Šarl: *O duhu zakona*, Tom I „Filip Višnjić“ Beograd 1989. godine
11. Muhić, Fuad: *Teorija države i prava*, „Magistrat“ Sarajevo 2002. godine
12. Nojman, Franc: *Vladavina prava*, „Filip Višnjić“ Beograd 2002. godine
13. Ruso, Žan-Žak: *Društveni ugovor*, „Filip Višnjić“ Beograd 1993. godine
14. Sadiković, Ćazim: *Politički sistem*, „Grafit“ Sarajevo 2000. godine
15. Sokol, Smiljko – Smerdel, Branko: *Ustavno pravo*, „Informator“ Zagreb 1998. godine
16. Šulce, Hagen: *Država i nacija u evropskoj istoriji*, „Filip Višnjić“ Beograd 2002. godine
17. Trnka, Kasim: *Ustavno pravo*, „Fakultet za javnu upravu“ Sarajevo 2006. godine
18. Vasović, Vučina: *Savremene demokratije II*, „JP Službeni glasnik“ Beograd 2007. godine
19. Zgodić, Esad: *Kult suvereniteta*, „Feb“ Sarajevo 1997. godine

b) članci

1. Ballestrem, Carl: Narodni suverenitet u ustavnoj državi, „Politička misao“ Zagreb 1998, Vol XXXV, br. 3
2. Ravlić, Slaven: Pluralizam i participacija, „Politička misao“, Zagreb, Vol XXXVII, br. 1/2000

c) ostalo

1. Ajvaz, Slađan: *Problem suvereniteta u jednostavnim i složenim državama*, doktorska disertacija, Pravni fakultet u Sarajevu 2007. godine
2. *Leksikon temeljnih pojmova politike – ABC demokracije*, Sarajevo 1994. godine
3. Odluka o nezavisnosti Crne Gore objavljena u „Službeni list RCG“, broj 36/2006 od 05.06.2006. godine, preuzeto iz www.prelevic.com dana 03.08.2011. godine
4. Osnovni Zakon (Ustav) Savezne republike Njemačke, „Službeni list SCG“, Beograd, 2003. godine
5. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, source <http://plato.stanford.edu/entries/sovereignty/>, date 03.05.2009.
6. Ustav Švedske, preuzet sa www.servat.unibe.ch/icl/sw00000_.html dana 07.09.2010. godine
7. Ustav Poljske, preuzet sa www.servat.unibe.ch/icl/pl00000_.html dana 07.09.2010. godine
8. Ustav Mađarske, preuzet sa www.servat.unibe.ch/icl/hu00000_.html dana 07.09.2010. godine
9. Ustav Portugala, preuzet sa www.servat.unibe.ch/icl/po00000_.html dana 07.09.2010. godine
10. Ustav Austrije, preuzet sa www.servat.unibe.ch/icl/au00000_.html dana 07.09.2010. godine
11. Ustav Litvanije, preuzet sa www.servat.unibe.ch/icl/lh00000_.html dana 07.09.2010. godine
12. Ustav Latvije, preuzet sa www.servat.unibe.ch/icl/lg00000_.html dana 07.09.2010. godine
13. Ustav Estonije, preuzet sa www.servat.unibe.ch/icl/en00000_.html dana 07.09.2010. godine
14. Ustav Ukrajine, preuzet sa www.servat.unibe.ch/icl/up00000_.html dana 07.09.2010. godine
15. Ustav Švicarske, preuzet sa www.servat.unibe.ch/law/icl/szoot_.html , 10.03.2010. godine
16. Ustav SAD-a preuzet sa www.usconstitution.net/const.html 28.04.2010. godine
17. Ustav Italije, preuzet sa www.servat.unibe.ch/law/icl/itooooo_.html , 07.02.2010. godine
18. Ustav Crne Gore, objavljen u Službenom listu Crne Gore, Broj 1, Godina LXIII, Podgorica 25.10.2007. godine, na ćirilici, preuzet sa www.sllrcg.co.me dana 22.08.2010. godine

19. Ustav Republike Hrvatske, preuzet iz - Smiljko Sokol - Branko Smerdel, Ustavno pravo „Informator“ Zagreb 1998. godine
20. Ustav Republike Makedonije preuzet sa www.mlrc.org.mk 18.07.2010. godine
21. Ustav Slovenije, preuzet sa www.servat.unibe.ch/icl/si00000_.html, 28.04.2010. godine
22. Ustav Srbije, preuzet sa www.srbija.gov.rs, dana 28.04.2010. godine
23. Ustav Belgije preuzet sa www.servat.unibe.ch/law/icl/be00000_.html , 10.03.2010. godine
24. Ustav Francuske iz 1958. godine, preuzet iz Smiljko Sokol - Branko Smerdel, Ustavno pravo „Informator“ Zagreb 1998. godine
25. Ustav Španije iz 1978. godine, preuzet iz Smiljko Sokol - Branko Smerdel, Ustavno pravo „Informator“ Zagreb 1998. godine
26. Ustav Češke Republike, preuzet iz Vladan Kutlešić, Ustavi bivših socijalističkih država Evrope, „Službeni list SCG“, Beograd 2004. godine
27. Ustav Ruske Federacije, preuzet iz Vladan Kutlešić, Ustavi bivših socijalističkih država Evrope, „Službeni list SCG“, Beograd 2004. godine
28. www.slobodnaevropa.org , preuzeto 18.05.2009. godine